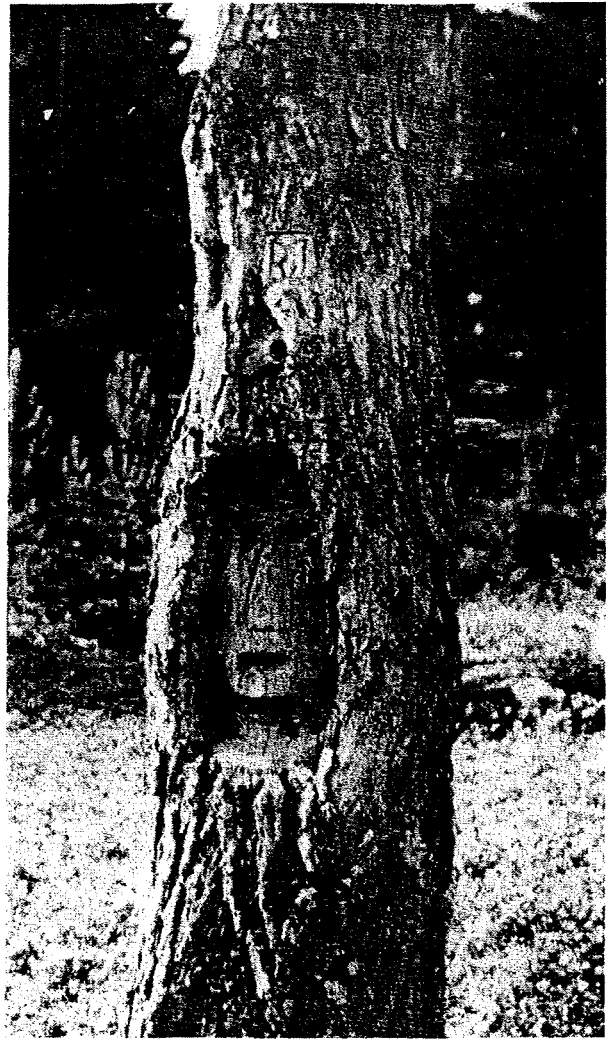

Sápmi

Kraften - träden - stenarna

Lisa Ahlberg JMK 95/00 SLU
Annika Holmgren Biolog
Umeå Universitet

Inledning

Samernas religionshistoria har fått förhållandevis lite uppmärksamhet i skandinavisk religionsforskning trots tillgång till ett flertal källor från äldre tid och utförliga publikationer i nutid (Mebius 1968). Missionärer försökte omvända samer till en kristen tro redan på 1300-talet. Kampen blev dock lång och först på 1700-talet ansågs samerna "officiellt kristna". Det är därför i första hand präster som har dokumenterat samernas tro. På 1600-talet bl a Rheen, Graan, Tornaeus och på 1700-talet Högström, Fjellström och norrmännen Solander, Skanke och de tre bröderna Kildal (Manker 1957).

Den kristna missionen har haft stor betydelse för de utförliga och talrika skildringar som beskriver samisk kultur på 1600- och 1700-talen. Ett stort antikvariskt intresse har också haft inverkan (Mebius 1968). Trovärdigheten i det material som publicerats kan dock diskuteras. Prästernas beskrivningar var knappast objektiva och den samiska religionen fördömdes starkt. Vid granskning av materialet är det därför av stor vikt att ta hänsyn till att många av källorna är partiska.

Studiens syfte

Skogshistoria behandlar inte enbart om utveckling av skogsbruksredskap och skötselmetoder. De flesta känner till sin svenska historia någotsånär sedan grundskolan, men hur många kan egentligen uttala sig om samernas liv och leverne genom tiderna, trots att denna folkgrupp satt en stark prägel på norra Sverige? Vi har i denna litteraturstudie försökt att göra en översiktlig beskrivning av samernas trosföreställning med huvudsaklig inriktning på sejtedyrkan, dvs dyrkan av olika sten- och träföremål i naturen. Under genomgång av litteraturen har tankar angående den samiska kvinnans ställning och roll inom religionen dykt upp och vi har diskuterat tänkbara förklaringar.

Allmän religionsbeskrivning

Grunddrag i trosföreställningen kan sammanfattas i följande punkter:

- * Naturen ansågs besjälad, vilket innebar att betydelsefulla platser, sjöar, berg, fjäll och forsar, hade andeväsen.
- * Naturtillstånd som sol, vind, åska, norrsken och frost personifierades i gudagestalter. Sjukdom och död var onda andeväsen.
- * För renskötsel, jakt och fiske fanns beskyddande guda- eller andeväsen.
- * S k sejtedyrkan var ett viktigt inslag i religionen. Utvalda stenar, klippor, sjöar och forsar, kallades sejtar, och fungerade som en sorts ställföreträdande gudar. Även primitiva träbeläten dyrkades.
- * Det var vanligt med offer till sejterna. Man offrade huvudsakligen i hopp om lyckad jakt, hälsa och framgång med renskötseln. Trots att vissa "kvinnogudomligheter" dyrkades, rådde en mängd förbud för kvinnan, både i samband med offer och jakt.

* Samerna hade inga präster, utan mannen var varje familjs "präst" och kontaktade andevärlden med trummans hjälp. Vissa män var extra kunniga i denna "konst" och var därför mer betydande som nåjder/schamaner (Manker 1957).

Samernas religion - en naturreligion med många symboler

Den förkristna samiska religionen kan betraktas som en naturreligion. Dess utövare levde i nära samklang med naturen och har påverkats mycket av de upplevelser som förekommer; det stora vintermörkret och de långa ljusa sommarnätterna. Enligt dess uppfattning var kosmos fyllt av andeväsen som representerades av stenar, träd, berg och sjöar. Stora päls- och havsdjur har en framträdande plats inom religionen. Björnen var det största av de heliga djuren och runt denna har komplicerade ritualer utvecklats. Man trodde att björnen som förstod människornas språk ströövade fritt bland olika världar och fungerade som budbärare mellan gudar och människor. Den björnjägare som dödat en björn fick inte gå in i kåtan genom den vanliga ingången, utan endast passera in genom den bakre dörren och blev där besprutad med albark, som var tuggad av kvinnorna. Den röda vätskan blåstes sedan på jägaren igenom en mässingsring verkade skyddande. Efter måltiden skulle benen begravas arrangerade som på en levande björn tillsammans med en likadan ring som använts vid albarksbesprutning, annars kunde björnens ande komma tillbaka och hämnas på människorna (Åjtte 1993). Stensejtar och andra "markrådare" skyddade växter, djur och markområden, medan andra hjälp- och skyddsväsen förekom frekvent. Exempelvis kunde de avlidna visa sig i drömmar och ansågs vakta barn och renar. Bland samerna dyrkades även de underjordiska (*saivoh*), vilka såg ut som samerna själva, men dessa var lite bättre klädda, lite lyckligare. Dessa bodde i heliga fjäll och dubbelbottnade insjöar (Sájjvva) och det var dit som de döda begav sig. De underjordiska kan i vissa fall jämföras med sägnerna om "vittra" bland svenska nybyggare, vilka kan vara gästvänliga, men blir farliga när man utmanar dem. Man offrade renar till de underjordiska för att dessa skulle vara på gott humör. Vidare berättas om Stalo som var ett ont och trollkunnigt väsen, betydligt större än samerna själva. Stalo och hans fru Louttaka (väggglusen) var dummare och lättflurade i motsats till den lille kvicktänkte samnen. Detta var samens räddning då denne lyckades överlista den onde Stalogubben (Westerdahl 1986).

Samernas högre gudar var *Rádienáhttje* som var skaparen och hans kvinna *Rádienáhkka* samt *Rádienbárnne* och *Rádienniejdda* vilka var barn till de två först nämnda. Dessa hade skapat jorden och alla dess varelser. Till *Tiermes* (Tor), som symboliserade åskan, offrade man i de fall han låtit sin stämma bli hörd. Vissa samefamiljer hade eget renmärke till denna gud. Solen räknades som alla levande djurs moder eftersom hon sken klart och fick gräset (renens föda) att växa sig frodigt. *Storjunkarn* bestod oftast av en sten som dyrkades (kan vara en lokal benämning på en sejte med relativt definierat utseende från lule' lappmark).

Husfar i varje familj offrade till manliga gudar för god jaktlycka, fiske, renflyttningar, kalvning och mot rovdjur (t.ex till *Lejbálmaj* som var viltets rådgivare, eller till *Bieggáálmaj* som var vindens gud). Som offer smordes sejten eller offerträdet med blod eller fett. Kvinnorna offrade till kvinnliga gudar i fall som rörde familjelivet. Det var framför allt *Akkorna* som tillbads. *Maderakka* (stammodern) och hennes döttrar *Sarakka* (barnafödelse), *Uxakka* (dörrgumman som kunde ändra barnets kön inne i moderlivet vid tillbedjan) och *Juxakka* (båggumman som skyddade barnen). Dessa bodde under kåtans golv och åt dem offrades ost, kött, "sarakkagröt" och brännvin som slogs ut på golvet.

Bland sägnerna finns en som handlar om *Beiwe-Nieda* (solen här med feminint epitet), som kom med renarna (solskänken framför andra) till samerna. Det var dock hennes döttrar soldottern och

måndottern som tämjde renarna och vaktade hjorden. Den onda måndottern blev senare ihjälslagen av sin fosterson och hennes hjord skingrades, medan *Beijjen-neides* (soldotterns) hjord blev stor och fin. I en sägen från Jämtland-Härjedalen skall en ung same ha överraskat vällerskan och hon var då tvungen att följa honom hem till kåtan. Där berättade hon hur han skulle göra för att få behålla renarna och henne hos sig. Han var tvungen att i tre nätter täcka igen kåtan så att inget ljus trängde in. Den tredje natten glömde han täcka till rökålet och soldottern utbrister då att hon ser sin faders och moders ögon och så försvann hon upp igenom rökålet. Det finns lokala variationer i denna sägen, ibland kommet soldottern med en flock med älgar och ibland gäller gåvan renar (Lundmark 1982).

Nåjden

Nåjden var medlaren mellan andarnas och samernas värld, samtidigt var han läkare och domare i en och samma person. Till honom vände man sig som en sista utväg vid svår nöd. Som redskap användes trolltrumman, där symboler för samernas gudar och hus-/bytesdjur fanns avbildade. Soltecknet placerades på trummans mitt och runt denna fanns stjärnbilder och gudatecken. Med *arpa* (visaren) kunde nåjden se vilka gudar och andeväsen som krävde offer och med en renhårsombunden mässingring fick han reda på vilket offerdjur som skulle användas. Nåjdens närvaro krävdes enbart vid stora offer, medan de vardagliga offren utfördes av familjefadern. Titeln nåjd ärvdes ofta av en son till den äldre nåjden, men detta inträffade endast om sonen kände att han hade ovanliga gåvor och kände sig kallad att axla ansvaret som detta innebar. När så beslutet var fattat att följa kallelsen fick nåjden kontakt med den andra världen och såg där den rentjur som skulle kämpa för honom då faror hotade. Rentjuren och nåjden hörde samman och dessa två skulle komma att åter ses vid ytterligare två tillfällen, då nåjdens kraft var som störst och i dödsögonblicket. I sin första kontakt med andevärlden fick den unge nåjden träffa de hjälp- och skyddsandar vilka hjälpt den gamla nåjden och de skyddsväsen som skulle bli hans egna. Dessa skulle senare ge honom råd och vägledning. Han träffade även fågeln som sändes till olika världar för att samla kunskap och hämta bud. Enligt samernas trosföreställning hade människorna två själar, frisjälen som kunde gå utanför kroppen då man sov eller förlorade medvetandet och kroppssjälen. Nåjden kunde genom "jokk" och sin vilja skicka ut sin frisjälen för att söka ledning och svar hos sina "hjälpare". Han hade dessutom god kunskap om ödemarken och kunde ofta hitta bortsprungna renar och människor som gått vilse (Larsen 1994).

Heliga platser

En viktig grupp samiska heliga platser är offerplatserna. Dessa kunde ligga vid fjäll och klippformationer, vid stora stenblock och i grottor eller klyftor, vid källor, forsar och sjöar. På offerplatserna fanns heliga föremål av sten eller trä, så som sejtjar, och ibland en trälave där man lade delar av det offerade djuret. Större delen av de samiska platserna var naturformationer, men åtminstone i de nordnorska områdena Nord-Troms och Finnmark förekom dessutom offerplatskonstruktioner med en ringformad mur runt en eller flera centralt placerade sejtjar. Samiska heliga platser brändes och förstördes under missionsperioden på 1600- och 1700-talen men berättelser om var dessa låg finns bevarade in i våra dagar.

Offer utfördes både på platser i närheten av kåtan, som hörde ihop med familjens religionsutövning, och på mer avlägsna platser.

Omnämnda kultplatser verkar ofta var knutna till bestämda lokaler i naturen eller bakom kåtan. Den senare kan naturligtvis inte räknas som en fast kultplats, eftersom den var knuten till kåtor som restes tillfälligt under höst- och vårflyttningarna. Kåtaofferplatserna kan däremot ha varit mer fixerade när de legat bakom beständiga torvkåtor, men det är tydligt att det funnits offerplatser av mer tillfälligt slag där offret utförts, t.ex. i samband med jakt. Högström beskriver *Storjunkarnas läge*: ”*Desse stå antingen ständigt på wissa ställen, och blifwa dock årligen med offer besökte, då lappen kommer att ligga dem så när, eller uppsättas de hwart år höstetiden merendels på de rum, der de slakta sina Brun-renar...*” (Mebius 1968).

Det finns uppgifter som pekar på att det dels fanns kultplatser för en större grupp, dels sådana som enskilda familjer använde sig av. Fellman anger att så gott som varje familj hade en sejte nära sin bostad och byalaget hade en mer kollektiv, där gemensamma offer hölls. Den kollektiva varianten låg på framträdande platser i terrängen, som öar, holmar och vid forsar eller fjäll och det var viktigt att offra när man passerade förbi, eftersom man annars kunde drabbas av stor olycka. Enligt Högström värderades stenarnas makt efter antalet som dyrkade sejten och offrade till den.

Kvinnor var mer eller mindre förbjudna att beträda offerplatserna. Om detta ändå inträffade, var det tvunget att åstadkomma någon form av försoningsoffer. Inte heller klädesplagg, som kommit i kontakt med en kvinna, fick medföras till offerplatsen. Det var också förbjudet för en kvinna att korsa den offrandes färdväg när han givit sig av för att offra. Kvinnorna fick inte ens närvara när offerplatsen var belägen bakom den egna kåtan (Holmberg 1987).

Sejtar – samiska kultobjekt

Ordets härstamning och användande

Försvenskad form av nordsam. *sieidi* och lulesam. *siejdde*. Ordet saknas i sydsamiskan, men sejtar fanns även i detta område, men under annan benämning.

Stenens plats var helig (*passe, bassi, áilegas*) för samerna. Även området kring ”helgedomen” kallades heligt. Därför kallades de berg, där stenarna var placerade för ”heliga berg” (*passe-vare*). Mer sällan användes namnet på en gud eller annat väsen. Fiskarsamerna kallade de älvar och sjöar, på vilkas stränder det stod sejtar, ”den heliga älven” (*passe- eller ailes jokka*) och ”den heliga sjön” (*passe- eller ailes jaure*). Ortnamn av detta slag finns fortfarande kvar i Lappland (Holmberg 1987).

Vad var egentligen en sejte?

I samisk förkristen religion förekom dyrkan av kultobjekt i form av en sten eller en träfigur. En ovanligt formad sten eller klippa (eller ett helt fjäll) kunde också vara en sejte. Som sådan var den knuten till en viss sjö, fors eller annan viktig plats vid renhjordens vandringsväg. När samerna skulle utforska om sejten ville ha offer, nämnde de namnet på lokalen där den stod under joken. En sejte var en symbol för det gudomliga väsen man trodde övervakade ett områdes flora eller fauna, och markerade därför en slags primitiv helgedom. Sejtekulten tillhör troligtvis det äldsta skiktet i samisk traditionell religion, tillsammans med schamanismen och björnceremonierna. Redan på 1500-talet berättade Peucer att samerna ”*såsom sina gudar dyrkade träd och stenar.*” De sägs ha haft stengudar (*kedge-ibmel*) på bestämda heliga platser. Fjällsamerna hade sina heliga stenar på fjällen, fiskarsamerna på fjordarnas, insjöarnas och älvarnas stränder. Dessa

stenar kallade samerna sejtar och de var vanliga överallt i lappmarken. Uppgifter om stenarnas form varierar. Vissa utsagor påstår att de inte hade någon särskild form, utan var helt "naturliga", medan andra hävdar att de ofta hade en bestämd form och brukade likna ett djur eller en människa. Även storleken varierade. Vissa sejtar kunde vara stora klippor medan andra var små som garnnystan. Ibland fanns flera stensejtar på samma heliga plats. Enligt Rheen kallades de i Lule lappmark för *storjunkare*. Två, tre eller flera sådana förekom tillsammans på samma ställe och utgjorde en "familj". Samerna vid Enare träsk dyrkade en hel stenstapel, som till både utseende och storlek påminde om en människa. Huvudet utgjordes av en större sten som placerats på toppen.

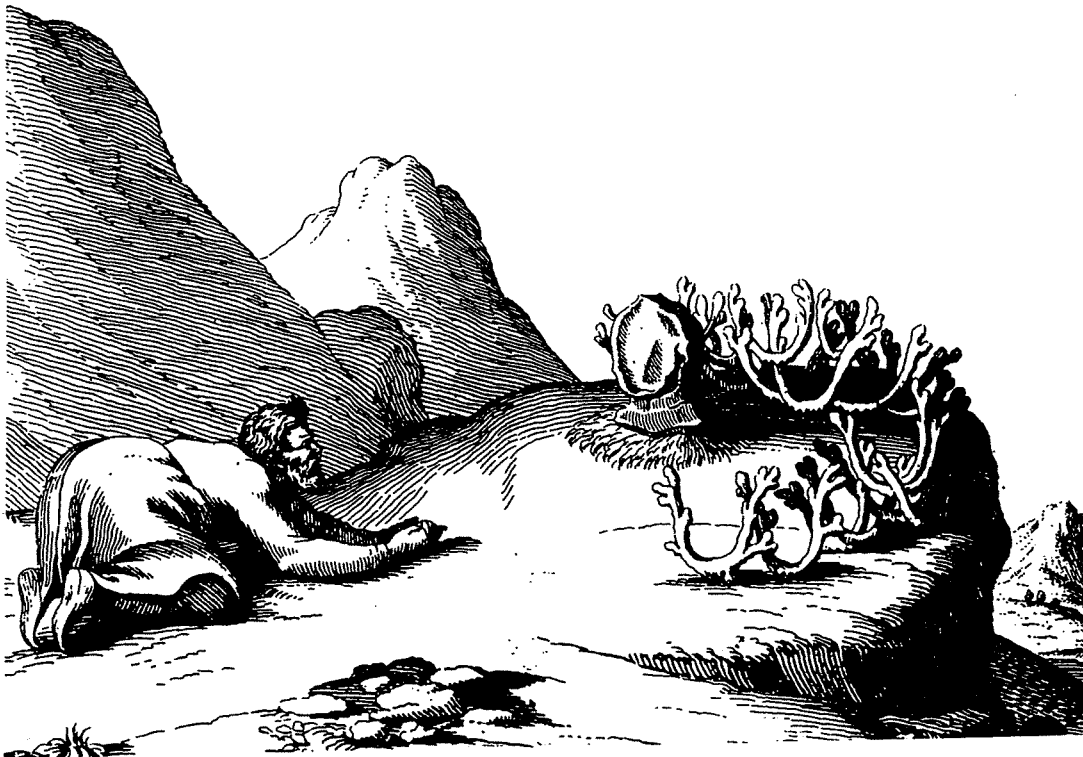

Bild 1 Dyrkan av "Storjunkarn" efter Westerdahl 1886.

Området kring stenbilderna kunde vara relativt stort. Det var alltid utmärkt på ett eller annat sätt, ibland inhägnat av ett stängsel eller angränsat med en naturlig avdelare, exempelvis en bäck. I vissa fall byggdes en stenmur kring sejten och på muren placerades stockar, för att skydda offergåvorna (Holmberg 1987).

Omvårdnad och tillbedjan

De heliga stenarna (*-kierke*) vårdades ömt av samerna. Det berättas att man alltid försökte placera sejten på bördig mark, så att kringväxande gräs alltid var "grönt och frodigt" på sommaren. Platsen pryddes med björklöv på sommaren och granris på vintern och vissnat löv- och granris byttes ut mot nytt. Samerna utforskade sina stengudars vilja på ett underligt sätt; en liten historia om detta finns i en av Tuderus' skildringar. När lappen behöver kunskap om någonting, går han till helgedomen, "...tager mössan av sig och lägger denna sten på sin hand, talar sin avgud till

med dessa formalier: Nu rör jag dig med största ödmjukhet utav ditt heliga rum och lägger dig på min hand och beder utav dig, vad det då helst vara och heta må. Och när han uti denna sin bön nämmer allting och ett i sänder begär, så frestar han emellertid om han kan få handen upp tillika med stenen från marken. Får han inte handen upp, utan den bli tyngre, så har han intet förhoppning om det han den gången begärde; därför begär han åter annat tredje och fjärde gången och så bortåt allehanda nödtorfter, vare sig rikedom, hälsa eller annat, och då han på sistone råkar på, det hans avgud giva vill, då bliver stenen, fast han vore huru så stor, lätt och handen springer upp från marken, men så länge avguden intet vill svara, bliver handen tung, fast stenen vore huru så liten. Och när han haver fått detta svaret, som honom behagar, säger dyrkaren: Du är min gud, eller: Så min gud, och när han haver fått varpå lootens föll, då spörjer dyrkaren ånyo, vad avguden hava vill till offer och när avguden nämner, att han vill hava det och det, så skall han skaffa honom detsamma.” (Holmberg 1957). Samernas sätt att närma sig platsen, visar att den betraktades med stor vördnad.

Vördnad

Offerplatsen hade en “sakral” karaktär och exempelvis fick delar av offerdjuret aldrig föras från den. Norska samer vågade inte gå nära sina sejteplatser, utan att ha tagit på sig helgdagsdräkten, och de böjde knä för sejten redan på långt avstånd. Platserna besöktes varje år och fanns det inga nya offer att ge, måste man åtminstone röra om bland de ben som redan låg på platsen. Bostäder uppfördes vanligtvis inte heller i närheten av dessa platser. Barnskrik eller annat oljud kunde ju störa gudarna! Samerna aktade sig för att prata högt på ett heligt ställe och sköt heller inga djur inom området. Förbipasserande kvinnor var tvungna att täcka för ansiktet, eller se åt ett annat håll.

Svenska samer hade liknande “regler”. När de skulle gå till den heliga platsen, lämnade de kåtan genom en särskild dörr på baksidan och kvinnor fick aldrig gå genom den. Samma visa gällde när de kom tillbaka. Medan offret pågick, måste hundarna stå bundna. Annars fanns risken att hundarna “ohelgade” offermännens spår (Holmberg 1987).

Användningsområden

Samerna använde sejterna till allt möjligt. Vissa var bra för fiskelycka, andra när det gällde framgång med renhjordarna. De kunde också hjälpa till med att ge tur vid fångst av skogsvilt, bota sjukdomar och klara motgångar av olika slag. Troligen har somliga samefamiljer även tagit med sig små “reseseitar” på färder av olika slag, ungefär som de madonna-altare som idag återfinns hos katoliker. Sejten skyddade kåtans invånare.

Liksom fjällapparna offrade renar, offrade fiskarsamerna fisk. Fiskarsamernas sejtar kunde vara stenar med flytande vatten runtom, ofta belägna på holmar eller öar. Bäst blev fiskefångsten om man smort sejterna med fiskflott. När fiskaren skulle ut och fiska, gick han först till stenen, kysste den tre gånger och sa: “Om jag nu får fisk, när jag börjar fiska på sjön eller älven, så lovar jag dig inälvorna och levern av dem”. Efter att ha fått fångst uppfyllde han sitt löfte. Tydligt fanns också s. k. fiskrensingsstenar, där inälvor och fjäll kastades. Även när det gällde dessa stenar fick inte kvinnor gå i närheten av dem. Ända fram till mitten av 1800-talet smorde de norska samerna sina stenar i hemlighet. Finska och ryska samer gav sejterna gåvor i form av pengar, mässingsringar, tobak m.m. som lades i små gropar på stenen. (Holmberg 1987)

Nära förhållande mellan sten och ande

Enligt samisk tro rådde ett väldigt nära förhållande mellan sten och ande. Stenen kunde bli sätta sig i rörelse och det var farligt att möta den i ett sådant läge. Dessutom hade stenen känselförmåga och vid behov kunde man straffa och tukta den, genom att slå- eller hugga ut stycken ur stenen. Visade sig sejten vara en farlig granne gick den att förstöra helt, genom att slå sönder, bränna eller kasta den i vattnet, varpå sejten "dog"!

Istället för den gamla sejten kunde man börja offra till en ny "skyddsande". Då gällde det att hitta en sten, som på något sätt drog till sig ens uppmärksamhet. Sedan följde vissa riter för att "inviga" den. Det var bl a viktigt att smörja stenen med blod eller fett. Detta gjordes med orden:

*"Jag smörjer, smörjer den heliga sejten,
ät eller låt bli att äta,
var likväl min gud!"*

Efter smörjelsen var sejten en gud (*ibmel*), men det krävdes många offer för att göra stenguden "framgångsrik". Samerna smorde den därför flera gånger, och ju tätare och rikligare offren var, desto mäktigare blev alltså guden. På samma sätt förlorade sejten sin makt, ifall man slutade offra till den (Holmberg 1987).

Bild 2 Stensejte efter Manker 1957.

Träsejtar

Inte bara stenar utan även träsejtar (sydsam. *tsiekku*) dyrkades av samerna. De kunde antingen vara trästubbar fastsatta i jorden, eller uppresta pålar. Människoliknande sejtar har förekommit, bl. a. på en holme i Tarraforsen. Appलगren beskriver hur finska samer tillverkade sina träsejtar. *"De avhöggo ett levande träd på ungefär en eller ett par alnars höjd över marken, formade dess huvud som en tratt, jämnade det och täckte över det med en stenplatta, för att på detta sätt skydda stubben mot förruttnelse"*. Han säger också att samerna iordningställde sådana pelare "till vattnets ära" längs fiskrika vattendrag. Enligt gamla sägner hade samerna speciella "vattnets gudar". Dessa offrade man till vid hemkomsten från fisket, samtidigt kvistades ett träd till en slags helgedom.

Högström jämförde förhållandet mellan samernas trä- och stensejtar: *"Utan tvivel lära de hava någon viss skillnad, då de skola offra åt åtskilliga gudar, som mig är obekant men så mycket jag kunnat inhämta, tjäna de sina stengudar, då de äro dem så nära, men eljest de av trä"*. Det verkar alltså, som att träpelare endast restes tillfälligt, eventuellt som en bild av en helgedoms ande på längre avstånd. Stensejtarna hölls mycket heligare än de av trä.

Vid offrandet förekom ett flertal typer av offerträ. *Waerro-muora* tillverkades av björk på så sätt att roten utgjorde huvudet och stammen bildens kropp. Vid offer till *Sarakka* och *Saiwo* vändes roten-huvudet uppåt, medan roten-huvudet vändes nedåt vid offer till *Rádienáhtje* eller *Radienkjedde*, som enligt Skanke var namnet på den sanne, evige och allsmäktige Guden. På båda sidor av *waerro-muora* placerades andra typer av offerträ, vilka bestod av björkar som bundits ihop i toppen. De var en sorts "assistenter" till avgudabilden och kallades *Kildemuor*. Vid

offer till *Ruotta*, bestod de inte av björkar, utan grantoppar. *Lödmora* var ett offerträ av annan typ. Detta var mer ett slags käppar som lades på offerplatser, till skillnad från Skankes *waerro-muora*, vilka var pålar som restes upp på marken.

Vid offer till solen eller månen "...*effigiere de Traeet, som de sette til Waerro-muora over deres damengare, som een Ring rundt-omkring udi tagger skaaren...*" Samma solsymbolik verkar avses i Solanders beskrivning. Där gjorde man nämligen en ring av trä till solens ära. Denna kallades "Solring".

Bild 3 Solringssymbol som vid offer snidades in i waerro-muora (Holmberg 1987).

En motsvarighet till de norska källornas framställning av *waerro-muora* verkar Rheens beskrivning av "Thorens bälete" vara. Den tillverkades av björk och roten var huvudet. "*Thorens bälete*" placerades på offerlaven. För varje ren som offerades gjordes en sådan bild. (Noraus beskriver denna bild: vid offerlaven "... *war Thorens beläte, biörkor heela træn med rötter uptagne, uhthugne, och wänt roten upp åht himmelen men toppen ned till jorden...*").

Något som skiljer sig från bildliga framställningar verkar var de "utskurna käppar", på vilka man satte fast köttstycken. Samma fenomen beskrivs i Graans manuskript. Där berättas det att man skar en liten bit av rentungorna, tog en björkkvist med lika många grenar som antalet slaktade renar, och satte sedan på "tungbitarna" på grenarna. Denna "kreation" offerades till *storjunkaren*. Vid offer till solen lades spöna tillsammans med *solringen* på laven.

Maylmen stytto var namnet på ett av de norska samernas offerträn. Till "Maylmenradien" offerades varje höst en rentjur eller annat "fä". Som samernas högsta gud skulle han då inte låta himlen falla ner och dessutom skulle samerna få framgång med sina renar. Man satte ner en "trästöta", med en klyfta i ena änden, i marken – "maylmen stytto" – och denna bar upp himlen.

Offerdjurets blod var nära förbundet med offerträna. Alla offerträn har bestrukits med blod, ibland fett, förutom Skankes *Kildemuor*. Funktionellt sett kan offerträet ses som mottagare av offerblodet (Mebius 1957).

Näver och hela träd i samband med julseder

Termen "offerträ" har använts för alla slags träföremål, som vid offerandet beströks med blod. Offerträet är naturligtvis inte detsamma som levande träd. I samband med offer förekom träd bl a vid jul, då man hängde upp "*Näfwer-ryfwor*" eller små trattar av näver, i höga träd. I dessa "*ryfwor*" lades ost, mjölk, fisk eller kakor fyllda med mjölk och ost." Offret gjordes för att "glädja" guden *Ruotta*, och främsta motiveringen var att *Ruotta* "...*ej må skada deras qwinfolk på et wist sätt*".

Rheen hävdar att julafton var lik en fastedag och man åt knappt något kött. Däremot samlades rester av allt annat som äts under dagen och lades i en liten näver-"skäppa", tillverkad för att likna en båt med både mast, åror och segel. Graan har en liknande beskrivning. Även han hävdar att bitar av julmaten samlades, och lades i en båtliknande näverskäppa. Flottet däremot, lades i en kittel för sig. Näverbehållaren sattes upp, så högt som möjligt, i den största tall som gick att hitta i närheten av boplatsen. Efter det täljdes hälften av barken bort från den stora, utvalda tallen. Man täljde cirklar, stora som brickor, på alla fyra sidor. Sedan togs flåttet ur kitteln med en sked och

varje man i byn som bidragit med flått kastade tre skedar med "fel hand" på varje cirkel. En något komplicerad ritual!

Den geografiska utbredning, som är möjlig att fastställa gällande offerbehållare av näver, begränsas till området från Åsele- till Lule lappmark. Ur vetenskapshistorisk synpunkt är det intressant att Schefferus tidigt slog fast att offer i näverbehållare (båtar) tyder på ett främmande inslag i samisk religion (Mebius 1968).

Vittnesmål från äldre samer och gamla tingsprotokoll beskriver hur dyrkade trädgrudar grävts ner i jorden i samband med offer till densamme. Tidiga teorier talar om att de så kallade "träbelätena" skulle vara en inlånad form av asatro där åskguden Tor dyrkades men det verkar finnas starka samband även till den samojed- och sibiriska folkens gudabilder. På vissa platser har det även förekommit dyrkan av växande träd av björk med avvikande utseende, ibland slogs mynt in i stammen. Till denna form av dyrkan av levande träd kan även trädet på Tomholmen i Luleälven räknas. Här fanns en tall med ett ansikte inhugget vilket tros vara en "avgudabild" (se bild på försätts sidan). Lokala källor trodde att den skulle var tillverkad av en i trakten boende same men det verkar snarare vara dennes far som åstakommit bilden eftersom svallveden runt ansiktet är äldre än den utpekade samens. Det skall enligt hörsägen finnas ytterligare två tallar i närliggande områden med inskurna ansikten. Det verkar som om det bland samer och svenskar funnits en inställning att förneka och ta avstånd från äldre former av samiska lämningar. Därför finns det risk för att liknande träd stämplades för avverkning och detta har i sin tur gjort att det material som funnits drastiskt minskat. Tyvärr finns det in i dagsläget inte så mycket information angående denna typ av heliga träd men så sent som förra året hittades ett liknande träd i Västerbotten vilket tyder på att detta var ett sätt att markera platsens "rådare" och inte något falsarium. Detta nya fynds ståndort hålls hemlig för att minska risken för slitage och förstörelse. Förhoppningsvis kan ytterligare fynd ge oss en klarare bild av denna del av den samiska kulturen.

Vid Pårraskårsa (Nordkaitums sameby) finns det dokumenterat en ovanligare form där träd använts i samband med ben och horngömmor. Här har renhorn placerats i kronan på en torrall. Eventuellt kan detta vara ett sätt att "gömma" ben och hornkronor under vintern då det inte var möjligt att lägga ner dessa i gropar eller i stenrösen (Manker 1957).

Bild 4 Horngömma i torrall vid Pårraskårsa efter Manker 1957.

Antal platser och utbredning

Det är förstås näst intill omöjligt att i efterhand återfinna alla heliga platser som använts i offerkulten. Klart är i alla fall att det rör sig om många platser. Qvigstad uppger 229 platser i Norge, Itkonen 144 i Finland. Manker hade 1946 hittat 160 i de svenska lappmarkerna, som han senare utökade till 507(!), efter att ha räknat med alla platser med sakral betydelse, enligt fynd, traditioner och ortnamn (Manker 1957).

Samiska offer

Hösten, slakttiden, verkar vara den främsta tiden för offer. Även andra bestämda offertider som midsommar och jul förekom. Vid midsommar offrades till *Beiwe* och vid jul till *Ruotta* och *Strut-Galle*. Namnen *Ruotta* och första ledet i *Strut-Galles* hänger troligen ihop med det samiska ordet för jul: lpL *ruöhhta*; lpN *ruot'tâ*. Dessutom har spontana offer naturligtvis förekommit, exempelvis i samband med människors och renars sjukdom, vid havandeskap etc.

Som offerdjur användes rentjurar, gärna vita, men även andra djur, såsom hästar, getter, katter och nötkreatur förekom. (folkstro och fakta kring samiska offerplatser) Vid renoffer syddes en garntråd genom renens öron. I de fall där bara hornen offrades smyckades dessa med garn av olika färger. Rött garn för *Storjunkarn*, grått för *Tor* och vitt för solen.

Skanke klargör vilket omfång offerandet kunde ta: "...ere saa u-trolige offeringer paa sine tiider blandt Lapperne erogerede, saa de have selv bekjendt og forklaret, at for et Menniskes liv i saadene tilfaelde (vid farlig sjukdom) ere blevne offrede fra 3 til 10 reensdyr, saa at paa et eniste sted i een eniste uge ere til offer blevne hengivne 60 dyr og fleere, som kand da ikke andet end drage armod og forarmelse efter sig".

Det framgår att offer till största delen utfördes kollektivt. Skanke beskrev det "ordinarie" höstoffret, då schamanen-nåjden förberedde sig genom fasta och rening. När offerdagen var inne, begav sig nåjden och den offerande sammen, tillsammans med inbjudna gäster till offerplatsen. Offret upplevdes därför som en angelägenhet, inte enbart för den person som offerade. Om ändamålet endast varit att påverka högre makter i en bestämd riktning, borde detta syfte uppnåtts då de sedvanliga riterna utförts av nåjden och den person som hade anledning att offra. Ett sådant "privat" offer upplevdes som otillräckligt (Mebius 1968).

Fynd som gjorts på offerplatser i efterhand

Kännetecknande för en offerplats, är lämningar efter ben och horn från offerade djur, samt spår av offermåltider i form av kol och aska från eldar. Det har varit möjligt att bestämma det zoologiska materialet till viss del. Renen var det huvudsakliga offerdjuret, vilket finner stöd i offerskildringarna från den samiska missionens huvudperiod i Nord-Sverige på 1600-1700-talen. Det är ju inte direkt överraskande med tanke på den stora betydelse renen både haft och har för samers uppehälle.

Tecken på att björnoffer förekom finns "bevisat". Mestadels har man hittat delar av björn, särskilt huvuden. I det s k Rautasjaurefyndet fanns björntänder och en underkäke från björn hittades i Saivo. Ceremonierna kring dödande och hemförande av björn har tidigare behandlats, och för övrigt var björnen, näst efter renen, det vanligaste motivet på trolltrummorna.

Uppgifter om metallföremål och liknande är inte lika vanliga, men de har helt klart förekommit, både långt tillbaka i tiden och strax före kristendomen tog överhanden. Pilspetsar hörde ihop med hopp om jaktlycka. Smycken, mynt och silversaker, verkar ha gällt tur med renarna och skydd mot varg och annat ont. Troligen har prydnader hängts upp på offerföremålen och det finns några uppgifter om gudabilder med kläder. Liknande sed fanns hos samojeder och ostjaker, som "klädde på" sina gudar.

Enstaka trolltrummor har återfunnits och det kan diskuteras om det var i samband med den kristna missionen som trummor grävdes ner, eller om det hörde till den vanliga "ritualen". Enligt Manker hände det att trolltrummor fick följa sin ägare i graven (Serning 1956).

Diskussion

Hur hänger det ihop – religionens uppkomst

När naturfolk insett att deras förståelse och kunskap om omgivningen inte räckt till har de ofta vänt sig automatiskt till det övernaturliga för att fylla de "kunskapshål" som fanns och för att bättre förstå vad ödet handlade om. Tillbedjan av övernaturliga krafter användes när människan kände osäkerhet i en situation där teknisk kunskap inte var tillräcklig för att uppnå de resultat man ville. Mänsklig kultur är ett resultat av människans behov, projicerade i naturmiljön och därför viktig att relatera till de geografiska och sociala förhållanden den vuxit fram ur. "*Oavsett om man väljer en mycket primitiv eller komplicerad kultur konfronteras vi med en stor apparat, delvis materiell, delvis mänsklig och delvis spirituellt, genom vilken människan kan klara av de specifika problem han/hon möter*" (Furumark 1964). Människor har använt en kombination mellan teknik och det övernaturliga för att nå önskade mål och överleva. Magik och religion kan tolkas som viktiga komplement till "äkta" rationella och empiriska system för tanke och tradition.

Sameoffer relaterat till andra religioner

Schamanism har inte haft samma utformning hos alla nordeuroasiatiska folk, men gemensamt är att schamanen varit närvarande vid offerhandlingarna. Offerriter, tillsammans med andra religiösa fenomen som jaktriter, björnceremonier, schamanism och själsföreställningar har dock tillräckligt många likheter, för att dra slutsatsen att den samiska religionen har en östlig proveniens. Pettersson kallar det att samernas religion kan fogas in i "*den arktisk-urasiatiska kontexten*".

Det finns många överensstämmelser mellan de euro-asiatiska folkens heliga föremål. De käppliknande *sjadai*, vissa typer av samiska offerträn och en ostjakisk gudabild är försedda med skåror, som symboliserar antalet offerade djur. Funktionellt överensstämmer de samojediska *sjadai* med samiska *waerro-muorâ*: bstrykandet med blod. Det går också att dra paralleller mellan de *offerbehållare* av näver eller annat material, som brukade hängas upp i träd. Principen är den att offermaterialet på något sätt innesluts, innan det deponeras som offer. Kultbilder i form av pålar har likheter hos obugrier, samojeder och samer. Skankes skildring av den upp-och-nedvända *waerro-muorâ* har exempelvis en motsvarighet i *arbor inversa*, som finns belagt i nordeuroasiatisk och andra religioner. I t ex tungusernas riter i samband med schamanens verksamhet symboliserade det upp-och-nedvända trädet den övre himmelska världen. Samma symbolik fanns också i det medeltida kristna tänkandet, samt i grekisk-romersk och orientalisk religion.

Offer förekom vid varje tillfälle, då människorna ansåg det nödvändigt och det religiösa livet kulminerade i situationer av stor betydelse. Exempel är sådd, skörd, början på jakten, fisket, renslakten, födelse och död. Det går inte att dra några generella slutsatser vid jämförelse av *tidpunkter för offerandet* inom de olika religionsföreställningarna, eftersom de olika kulturernas livsmönster skiljer sig åt. Vissa var i huvudsak nomader medan andra hade sin utkomst från jordbruk eller jakt (Mebius 1968).

Offerteorier

Av det material som finns tillgängligt är det uppenbart att samerna knöt ihop varje betydelsefull situation i vardagslivet med religiösa föreställningar och handlingsmönster. J. Goody (1961) gjorde klart att empirisk erfarenhet hos primitiva folk inte hålls isär från den religiösa upplevelsen och den uppfattningen borde kunna tillämpas även på samisk religion från förkristen tid. Ändamålet med offret kan ha varit att engagera gudomliga väsen vid bestämda tillfällen, eller att helt enkelt väcka uppmärksamhet från gudomliga makter. Offerhandlingarna blir obegripliga om man inte antar att det fanns något slags syfte med dem och kulthandlingarna borde varit ett sätt att både skapa kontakt mellan människor och övernaturliga väsen, samt att upprätta kontakt mellan individerna i gruppen som utförde kulthandlingen. Den tredje parten, djuret, verkar vara ett medel, att väcka gudarnas uppmärksamhet. En rituell måltid ingick i offrandet och på det sättet hade offerdjuret dessutom som funktion att knyta samman de offrande i en måltidsgemenskap. Tyvärr finns det få upplysningar bevarade om offerkultens mer "verbala" sida där ritualformler, musik och böner av olika slag ingick.

Offret var enligt flera utsagor ett sätt att hedra gudarna och den uppfattningen lär ha ett samband med den respekt och vördnad, som samerna visade när de närmade sig offerplatsen. Det skulle mycket väl kunnat vara ett komplicerat känslomässigt tillstånd där samerna kände både fruktan och respekt, men samtidigt ville hedra gudarna.

Det är intressant att försöka hitta förklaringen till sejstens inbillade makt. Det påstås att inte ens samerna själva visste detta så noga vid hednatidens slut. Antydningar finns om att sejtedyran utvecklats ur tillbedjan av de döda, och ibland påstås sejten vara en viss familjs eller släkts ande. (Schefferus använde en anonym källa som säger att "*varje familj eller släkt har en storjunkare, i det land där den vistas och bor*") (Mebius 1968).

Kvinnans roll i den samiska kulturen

Under genomgång av den litteratur som använts, har vi märkt att det finns avsevärda skillnader mellan olika regioner. Att det finns så stora skillnader har säkert sin förklaring i de stora språkskillnader som förekommer i det samiska språket. Det finns fortfarande liknande könsrelaterade ansvarsindelning hos andra etniska grupper med ett nära samband med naturen, exempelvis hos Samoaner kan detta mönster återfinnas. Den nordsamiska kvinnan hade ett avgränsat ansvarsområde och det var hon som stod för hemmet och barnens välfärd. Renskiljningar och jakt var inget som hon befattade sig med i annan bemärkelse än vid beredning av skinn. En teori om denna kvinnoosyn skulle kunna vara det relativt sentida kristna bidraget där Eva var orsaken till syndafallet. Den sydsamiska kvinnan hade en likvärdig roll som mannen vid renskiljning och hon kunde vara renägare. Som renägare var det viktigt att visa sin vördnad och respekt för gudar och "markrådare" som man passerade längs renrajdens vägar och i de fall där ägaren var en kvinna skötte hon om offrandet. Denna slutsats har vi dragit eftersom det finns nedtecknat berättelser om samekvinnor som vid renflyttningen underlåt att offra, vilket har fått påföljder i form av hjordar som vägrat röra på sig, kalvar som dör och liknande missöden som är av avgörande betydelse för en renskötande same. Ernst Manker sammanställning av lapparnas heliga ställen stöder också detta.

Referenser

- Ájtte, 1993, Samerna Solens och vindens folk, Svenskt Fjäll- och Samemuseum, Jokkmokk
- Furumark A., 1964, Lapponica: essays presented to Israel Ruong 26.5.1963, Uppsala
- Holmberg U., 1989, Lapparnas religion, (Lappalaisten uskonto, 1915) 2:a upplagan, Uppsala multiethnic papers 10, Editors: Runblom H., Svanberg I., Wande E., Centre for Multiethnic Research, Uppsala 1987
- Larsen K., 1994, Blad ur samernas historia, Carlssons bokförlag Stockholm, Oskarshamn
- Lundmark B., 1982, Baei'vi mánnu nástit: sol- och mánkult samt astrala och celesta föreställningar bland samerna, Acta Bothniensia occidentalis; 5, UTAB, Umeå
- Manker E., 1957, Lapparnas heliga ställen: kultplatser och offerkult I belysning av Nordiska museets och landsantikvariernas fältundersökningar, Acta Lapponica;13
- Mebius H., 1968, Värö – studie i samernas förkristna offerriter, Ahlqvist & Wiksells boktryckeri aktiebolag, Uppsala
- Serning I., 1956, Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna, Ahlqvist & Wiksells boktryckeri AB, Uppsala
- Westerdahl C., 1986, Samer nolaskogs, Örnsköldsviks kommun/CeWe-förlaget AB, Bjästa